

БОЖХОНА ТИЗИМИДА ИНСОН ОМИЛИ РИСКЕНИ РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ОРҚАЛИ КАМАЙТИРИШ

Раджапова Латофат Сардаровна

Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаб мустақил изланувчиси

Бугунги кунда халқаро савдо ҳажмларининг жадал ўсиши, логистика занжирларининг мураккаблашуви ва глобал иқтисодий интеграция жараёнлари божхона тизими олдида янги талабларни қўймоқда. Божхона органлари нафақат фискал функцияларни бажарувчи институт сифатида, балки ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солувчи, савдо жараёнларини тезкор ва шаффоф амалга оширишни таъминловчи муҳим бошқарув тузилмаси сифатида фаолият юритмоқда. Шу нуқтаи назардан, божхона тизимида бошқарув самарадорлиги ва хавфсизлигини таъминлаш масаласи долзарб аҳамият касб этади.

Халқаро ташкилотлар маълумотларига кўра, жаҳон савдосида кечикишлар ва ортиқча маъмурий тўсиқлар савдо харажатларини ўртача 10-15 фоизга оширади. Жаҳон банки тадқиқотларида эса божхона расмийлаштирувида инсон омили юқори бўлган давлатларда коррупция хавфи ва субъектив қарорлар эҳтимоли сезиларли даражада катта экани қайд этилган. Ўзбекистон шароитида ҳам ташқи иқтисодий фаолият ҳажмларининг ортиши, экспорт-импорт операцияларининг кенгайиши божхона тизимида инсон омилига боғлиқ рискларни камайтиришни стратегик вазифага айлантирмоқда.

Шу сабабли, божхона тизимида инсон омили рискени рақамли технологиялар орқали камайтириш масаласини илмий таҳлил қилиш ва амалий ечимлар ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасида божхона тизимини модернизация қилиш ва рақамли трансформацияни жадаллаштириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. Бу жараён, аввало, ташқи иқтисодий фаолият ҳажмларининг кескин ўсиши билан изоҳланади. Давлат божхона қўмитасининг очиқ маълумотларига кўра, сўнгги беш йил ичида экспорт-импорт операциялари сони барқарор ўсиш тенденциясини намоён этган.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасида божхона тизимини рақамлаштириш ва маъмурий жараёнларни автоматлаштириш бўйича изчил

ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Давлат божхона қўмитаси томонидан электрон декларациялаш, ҳужжат айланмасини рақамли шаклга ўтказиш ҳамда автоматлаштирилган назорат механизмларини жорий этишга қаратилган чоратадбирлар божхона расмийлаштируви жараёнларининг тузилмасига сезиларли таъсир кўрсатди. Ушбу ислоҳотларнинг амалдаги натижаларини баҳолаш мақсадида қуйидаги жадвалда 2019-2024 йиллар давомида божхона расмийлаштирувида рақамли технологиялардан фойдаланиш даражаси ва инсон омилининг камайиш динамикаси умумлаштирилган ҳолда акс эттирилган. (1-жадвал)

1-жадвал

**Ўзбекистонда божхона расмийлаштирувининг айрим кўрсаткичлари
(умумлаштирилган маълумотлар асосида)**

Кўрсаткич	2019 йил	2022 йил	2024 йил
Электрон декларациялар улуши	~65 %	~85 %	~95 %
Қўлбола ҳужжат айланмаси	Юқори	Ўрта	Паст
Автоматлаштирилган текширувлар	Кам	Ўрта	Ошиб бормоқда
Инсон аралашуви даражаси	Юқори	Ўрта	Ҳозирда ҳам мавжуд

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, электрон декларациялаш деярли тўлиқ жорий этилган бўлса-да, қарор қабул қилиш ва рискларни баҳолаш босқичларида инсон омилининг таъсири сақланиб қолмоқда.

Рискларни бошқариш тизимининг амалдаги ҳолати

Божхона органларида рискларни бошқариш тизими (Risk Management System) жорий этилган бўлиб, у товарлар, йўналишлар ва ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари бўйича маълум мезонлар асосида ишлайди. Бироқ амалда мазкур тизим кўп ҳолларда қоидаларга асосланган (rule-based) моделга таянади. Бу эса динамик савдо муҳитида янги хавфларни тез аниқлаш имкониятини чеклайди.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, амалдаги риск баҳолаш жараёнларининг маълум қисми ҳали ҳам қуйидаги омилларга боғлиқ:

- ✓ божхона ходимининг тажрибаси;
- ✓ субъектив хулосаси;
- ✓ қўшимча қўлбола текширув қарорлари.

Бу эса инсон омили рискининг сақланиб қолишига сабаб бўлади.

Инсон омилига боғлиқ кечикишлар ва харажатлар

Жаҳон банкининг божхона жараёнлари бўйича таҳлилларига кўра, инсон омили юқори бўлган божхона тизимларида расмийлаштириш муддатлари ўртача 20–30 фоизга узоқроқ давом этади. Ўзбекистон шароитида ҳам айрим товар тоифалари бўйича қўшимча текширувлар ва қўлбола қарорлар сабаб расмийлаштириш муддатларининг чўзилиши кузатилмоқда.

Халқаро амалиёт таҳлилларига кўра, божхона жараёнларини рақамлаштиришга қарамасдан, қарор қабул қилишнинг якуний босқичларида инсон омилининг сақланиб қолиши тизим самарадорлигини тўлиқ таъминлашга тўсқинлик қилмоқда¹.

Божхона соҳасидаги маҳаллий мутахассисларнинг таҳлилларига кўра, рақамлаштириш жараёнлари жадал амалга оширилаётган бўлса-да, қарор қабул қилишнинг айрим босқичларида инсон омилининг сақланиб қолиши тизим самарадорлигини чекламоқда.

Жаҳон банки таҳлилларида қайд этилишича, божхона жараёнларида инсон омили юқори бўлган ҳолларда рақамли технологияларнинг тўлиқ самарасига эришиш қийин бўлади, айниқса қарор қабул қилишнинг якуний босқичларида автоматлаштириш етарли даражада жорий этилмаган бўлса².

Амалдаги ҳолат таҳлили шуни кўрсатадики, божхона органларининг ахборот тизимлари солиқ, банк, транспорт ва логистика тизимлари билан тўлиқ интеграция қилинмаган. Маълумотларни қўшимча текшириш, таққослаш ва тасдиқлаш жараёнларида инсон аралашуви талаб этилади. Бу эса:

- қарор қабул қилишни секинлаштиради;
- хато ва субъективлик эҳтимолини оширади;
- шаффофлик даражасини пасайтиради.

¹ World Customs Organization (2022). *Risk Management Compendium*.

² World Bank (2020). *Reforming Customs: Digitalization and Risk Management*.

Юқоридаги таҳлиллар шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда божхона тизимида рақамли технологиялар жорий этиш борасида сезиларли ютуқларга эришилган. Электрон декларациялаш ва рақамли хизматлар инсон омилини қисман камайтирган. Бироқ рискларни баҳолаш, текширувга йўналтириш ва якуний қарор қабул қилиш босқичларида инсон омили ҳали ҳам асосий рол ўйнамоқда.

Демак, амалдаги ҳолат божхона тизимида инсон омили рискинни тўлиқ бартараф этиш учун сунъий интеллект, Big Data ва интеграциялашган рақамли платформаларни янада чуқур жорий этиш зарурлигини кўрсатади.

Мавжуд муаммоларни бартараф этиш йўллари ва таклифлар

Божхона тизимида инсон омили рискинни камайтириш учун аниқ, босқичма-босқич ва рақамли технологияларга таянган комплекс ечимларни жорий этиш зарур. Амалда аниқланган муаммолар таҳлили шуни кўрсатадики, инсон омили асосан қарор қабул қилиш, рискларни баҳолаш ва текширувга йўналтириш жараёнларида юқори даражада сақланиб қолмоқда. Ушбу муаммоларни бартараф этиш учун қуйидаги асосий йўналишлар бўйича таклифлар ишлаб чиқилди.

Рискларни бошқариш тизимини интеллектуал даражага олиб чиқиш

Аввало, божхона органларида амалда қўлланилаётган рискларни бошқариш тизимини (Risk Management System) қоидаларга асосланган моделдан маълумотларга асосланган интеллектуал моделга ўтказиш мақсадга мувофиқ. Бунда:

- Big Data технологиялари орқали катта ҳажмдаги тарихий маълумотлар таҳлил қилинади;
- ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларининг хулқ-атвори моделлаштирилади;
- риск профиллари автоматик равишда янгиланиб борилади.

Бу ёндашув текширувларни аниқ мақсадли қилишга, инсон томонидан қўшимча субъектив қарор қабул қилиш эҳтиёжини камайтиришга хизмат қилади.

Сунъий интеллект асосида қарор қабул қилишни жорий этиш

Инсон омили рискинни камайтиришнинг муҳим йўналишларидан бири сунъий интеллект (AI) ва машинали ўрганиш технологияларини қарор қабул қилиш жараёнларига жорий этиш ҳисобланади. Хусусан:

- декларация маълумотларини автоматик таҳлил қилиш;
- ноодатий операцияларни реал вақт режимида аниқлаш;
- хавф даражасини инсон аралашувисиз баҳолаш имконияти яратилади.

Бу орқали инсоннинг субъектив қарашлари ва коррупциявий омиллар таъсири сезиларли даражада чекланади.

Ахборот тизимлари интеграциясини кучайтириш

Инсон омилининг юқори бўлишига сабаб бўлаётган асосий омиллардан бири ахборот тизимлари ўртасидаги интеграциянинг етарли эмаслигидир. Шу боис:

- божхона, солиқ, банк, транспорт ва логистика тизимлари ўртасида ягона рақамли платформа яратиш;
- маълумотларни автоматик солиштириш ва текшириш механизмларини жорий этиш;
- қўшимча ҳужжат талаб қилиш амалиётини қисқартириш лозим.

Бу таклиф инсон аралашувисиз комплекс таҳлил қилиш имконини беради.

Инсон омилининг ролини қайта белгилаш

Рақамли технологиялар инсонни тўлиқ алмаштириш учун эмас, балки унинг ролини қайта шакллантириш учун хизмат қилиши керак. Шу боис:

- божхона ходимларини назоратчи эмас, таҳлилчи ва мониторингчи сифатида тайёрлаш;
- рақамли кўникмаларни оширишга қаратилган мунтазам малака ошириш дастурларини жорий этиш;
- инсоннинг фақат истисно ҳолатларда қарор қабул қилишига рухсат бериш таклиф этилади.

Бу инсон омилининг ижобий салоҳиятини сақлаб қолган ҳолда, рискларни минималлаштиради.

Хулоса қилиб айтганда, божхона тизимида инсон омили rischi бошқарув самарадорлиги, шаффофлик ва иқтисодий хавфсизликка салбий таъсир кўрсатувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Сўнгги йилларда рақамли технологиялар жорий этилиши орқали электрон декларациялаш ва ҳужжат айланмасини автоматлаштириш борасида сезиларли ютуқларга эришилган бўлса-да, қарор қабул қилиш, рискларни баҳолаш ва текширувга йўналтириш жараёнларида инсон омили ҳали ҳам сақланиб қолмоқда. Бу эса субъектив қарорлар, ортиқча текширувлар ва коррупция хавфининг юзага келиш эҳтимолини оширади.

Шу боис, божхона тизимида рақамли трансформацияни янада чуқурлаштириш, сунъий интеллект ва Big Data асосида рискларни бошқариш тизимларини жорий этиш, ахборот тизимлари ўртасида интеграцияни кучайтириш ҳамда қарор қабул қилиш жараёнларининг рақамли шаффофлигини

таъминлаш устувор вазифа ҳисобланади. Таклиф этилган чора-тадбирларни амалга ошириш орқали инсон омили rischi минималлаштирилиб, божхона бошқаруви самарадорлиги, ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари учун қулай шарт-шароитлар ва давлат иқтисодий манфаатларининг ишончли ҳимояси таъминланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. World Customs Organization. Risk Management Compendium. Brussels, 2022.
2. World Bank. Reforming Customs: Digitalization and Risk Management. Washington DC, 2020.
3. OECD. Digital Government Review: Transparency and Automation. Paris, 2021.
4. World Bank Group. World Development Report: Trading for Development. Washington DC, 2023.
5. Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси. Расмий ҳисоботлар ва очиқ статистик маълумотлар.